

Eduardo Álvarez del Palacio,
TEU d'Educació Física, Universitat de Lleó.

L'ACTIVITAT FÍSICA EN ELS TRACTATS D'EDUCACIÓ DE PRÍnceps (SEGLES XVI I XVII)

Resum

Els tractats d'educació de prínceps són obres pedagògiques que intenten cobrir uns objectius eminentment educatiu-formatius. Aquesta raó justificà el fet que tot el seu contingut giri al voltant d'una idea central: plasmar la personalitat del futur governant en una estructura que el faci apte per desenvolupar aquesta altra pedagogia que el cap ha de realitzar amb el poble per dur a terme els veritables fins de l'Estat. L'Educació Física jugarà un paper transcendental en la formació integral i virtuosa de l'hereu; i bona prova d'això la tenim en el fet que, en tots aquests tractats es dediquen un o dos capítols a l'exposició dels principis didàctics que han d'orientar aquesta formació físico-corporal; sempre en la línia de la gimnàstica mèdica galènica pròpia d'aquesta època, dirigida a la cura que s'ha de tenir amb la salut corporal del príncep pel fet de ser aquesta la cosa més important de les temporals. Cal destacar especialment la importància que s'assigna en aquests tractats al joc motor, el qual es considera un mitjà formatiu bàsic en les primeres edats, que coadjuva el desenvolupament físic, intel·lectiu sòcio-afectiu i moral de l'ésser humà; es destaca la pràctica del joc de pilota com l'expressió lúdico-motriu més completa.

Paraules clau: tractats, educació de prínceps, salut corporal, gimnàstica mèdica galènica, pedagogia, fortalesa, virtut, joc motor.

Introducció

L'obra *El cortesà*, de Baltasar de Castiglione, es pot considerar com el punt de partida del que significa l'educació de la noblesa durant aquesta època i, per extensió, del príncep com a cap visible d'aquesta. El cortesà, cavaller, gentilhome, galant, home de bé, en suma, el noble, apareix en aquest llibre magistralment caracteritzat. L'espill de cavallers serà net de costums, adonador del seu príncep, vestirà amb l'assossec i la gravetat que caracteritzaven les classes més altes d'aquella època; i afegirà a la virtut i a les arts guerreses les lletres, substancial i principal ornament de l'ànima. El llibre de Castiglione és quelcom més que un manual del bon to; està destinat a fer lluir la "veritable noblesa". La recepta que permetrà arribar-hi, segons l'autor, passa per "començar des de molt aviat una esmerçada educació capaç de conformar els aspirants al model". S'imposen les perceptives de les bones maneres; els preceptors prescriuen totes i cadascuna de les accions a realitzar en qualsevol situació de la vida quotidiana. Mentrestant, les classes populars es mostren poc inclinades a passar pel tamís de les normes de l'elegància imposades; serveixi com a demostració aquestes paraules del Quixot: "mucho mejor me sabe —diu Sancho— lo que como en mi rincón sin melindres ni respetos, aunque sea pan y cebolla, que los gallipavos de otras mesas donde me sea forzoso mascar despacio, beber poco, limpiarme a menudo, no estornudar ni toser si me viene en gana, ni hacer otras cosas que la soledad y la libertad traen consigo..."

Al segle XVI es van defensar nous tipus de reialesa, de noblesa i de pobresa, i es van crear noves figures socials. Els agents que intervenen i delimiten aquest nou espai social seran les ordres religioses, amb els jesuïtes al cap. En general són homes de lletres, integrats al servei de la república, que impulsen, a través de la pedagogia i les pràctiques educatives, la recerca d'una vasta estratègia política de pacificació i concòrdia social; aquesta estratègia suposarà el fonament del nou art de governar.

Les maneres d'educació seran els pilars que sustenten el nou ordre social, jerarquizant-lo i conferint-li caràcters diversos segons es tracti d'infants, petits cavallers, fills d'estat mitjà o fills de pobres. La tutela que s'exerceix sobre els nens, en funció del seu nivell social, delimita el camí que seguirà la saba educativa de mestres a deixebles: el govern de l'ànima, la formació de l'ingeni i la destresa del cos constitueixen les seves màximes educatives. Així doncs, no només importa la formació de l'esperit i de l'ingeni del príncep nen, sinó també el del cos. Hi ha tota una preceptiva que fa referència als petits gestos i moviments, tota una sèrie d'exercicis reglamentats d'acord amb la seva dignitat reial:

"Se li ensenyarà a executar totes les accions naturals amb perfecció, particularment moure's i caminar.

"Realitzarà exercicis més freqüents que pesats perquè es criï valerós i fort: des de petit se li ensenyarà a cavalcar perquè sigui un genet destre en totes les selles. També aprendrà a jugar totes les armes amb bon aire i gràcia per saber escometre i defen-

sar-se. Amb aquest objectiu s'han d'establir tota mena de lluites entre iguals, en les quals ha d'intervenir procurant que sigui sense minva de la seva dignitat i decor. La caça, la pilota, l'anell, els escacs..., també són jocs en els quals s'ha d'ensinistrar."

En qualsevol cas, el tracte especialíssim que rep en la criança i educació el príncep nen no l'alliberen, tanmateix, del sotmetiment a una programació puntual de la qual, almenys en teoria, totes les seves accions són presoneress. Fernández de Otero, inquisidor apostòlic, realitza fins i tot una distribució en el temps de les activitats adequades per a la instrucció de l'infant:

- "Es llevarà de bon matí, a l'hivern a les vuit i a l'estiu a les sis, dues hores després de la sortida del sol, perquè és conforme a la natura dormir de nit i vetllar de dia, a més de ser molt profitós i saludable.
- "Oirà missa durant una hora, i s'encomanarà a Déu, a la Mare de Déu, a l'àngel custodi i resarà el rosari.
- "A continuació dedicarà dues hores a fer exercicis abans de menjar; exercicis que no han de ser continus, sinó que s'intercalarà una hora per a esbarjo i gust per tal de no cansar el seu enginy, carregar massa la memòria o remuntar la voluntat i aplicació.
- "A les 12, hora de dinar, el mestre podrà excusar-lo fins a les 15 hores de qualsevol mena d'estudi i lliçó. En aquest temps podrà ocupar-se en coses lícites i honestes del seu gust i diversió.
- "A les 15 hores començaran les lliçons i se l'ha d'estimular i fer que li sigui fàcil dedicar-s'hi amb ganes; les lliçons duraran fins a les 17 hores, en què berenarà.
- "A les 18 hores resarà el rosari en l'oratori amb el mestre i farà almoines.
- "A les 19 hores s'aplicarà en exercicis i ocupacions fins a les 20 hores. I

a partir de llavors, fins a les 21 o 22 hores, en què soparà, el mestre el divertirà amb converses amenes i de profit en les quals puguin participar, a més, altres vassalls i criats. Després soparà i s'allitarà a l'hora que ordenin els metges. Abans d'anar-se'n a dormir farà l'examen de consciència a la constricció de les faltes i resarà les seves oracions.

- "Per entretenir-lo i divertir-lo, com també per procurar que s'apliqui amb més ganes a l'estudi, el mestre reial procurarà donar-li cada dia una mica de temps per a jocs de trucs, pilotes, escacs, taules i jocs lícits de cartes. Li ha de concedir, a més, un dia de vacances la setmana en què aprengui coses profitoses mitjançant entreteniments."

Fins i tot Sancho de Moncada arriba a plantejar-se la conveniència que es fundi una nova i important universitat en la Cort perquè el príncep estudiï la ciència política, acompanyat pels fills dels grans. El príncep ha de començar, des de la més tendra infantesa, a estudiar l'ofici de rei, aprenent tot el relacionat amb la difícil ciència de governar. La fundació d'aquesta càtedra de Política a la Cort, perquè el príncep pugui assistir-hi, es fonamenta en les premisses següents:

- "Perquè havent-la d'estudiar sa Altesa, on podrà fer-ho millor és en companyia dels nobles que té al seu voltant.
- "Perquè no tot radica en llibres i mestres, sinó també en els mateixos nens.
- "Perquè començaran a venerar el seu enginy angèlic ensenyant-los i adonant-se'n sa Altesa.
- "Perquè podrà amb el temps i l'experiència ponderar els talents i les inclinacions de tots i, quan arribi l'ocasió, escollir ell mateix persones dignes per als oficis.
- "Perquè per aquest mitjà s'habituarà a no témer els judicis dels homes havent de ser el blanc de tots els ulls del regne.

- "Perquè folgarà sa Altesa de veure lloar l'aprofitat i sentir-se ell negligent, deixades moltes altres utilitats fàcils d'entendre."

En definitiva, que els tractats d'educació de prínceps persegueixen l'ideal del príncep perfecte, que engloba també el concepte d'home perfecte, i fins i tot el desborda. Però en tractar-se d'una mateixa persona, cal educar l'home des del primer moment tenint en compte que és príncep i el seu paper en els destins nacionals. Les sòlides concepcions teològiques, filosòfiques, jurídiques i polítiques d'aquesta època marcaran les línies pedagògiques d'aquestes obres.

Els tractats d'educació de prínceps de l'època

Missió

Aquestes obres són eminentment formatives. Totes tenen com a objectiu final "plasmar la personalitat del governant en una estructura que el faci apte per desenvolupar aquesta alta pedagogia que el cap ha de realitzar amb el seu poble per dur a terme els veritables fins d'Estat" (1). En aquests tractats, l'educació intel·lectual, física i moral està orientada a la formació integral de l'home, que li permet moure's amb un ordre i amb un fi. La seva forma pedagògica "els ha de conduir a un hàbit o costum raonable i virtuós, el qual fa l'home digne de l'insigne títol i renom de bo, que és el més il·lustre i excel·lent que pot merèixer una criatura racional, incomparable al de tota grandesa i dignitat humana" (2).

La llibertat és una de les premisses proposades pels autors d'aquests tractats com una condició bàsica de l'activitat moral. Lluís Vives es refereix a la llibertat de la voluntat de l'ésser humà com "un gran do de Déu, pel qual ens va fer fills seus, no serfs, i va posar en la nostra mà el fet de formar-nos com volguéssim amb l'auxili del seu favor i la seva gràcia. Si no fos així, no hi hauria

cap diferència, pel que fa a l'excel·lència de la virtut, entre l'home i la bèstia, si hi hagués en nosaltres una potència tan necessària i inevitable com en ells" (3). Per a ells, tanmateix, aquesta llibertat no és incondicionada; tota obra educativa és una conquesta de la veritable llibertat.

El pare Juan de Mariana afirma que "el príncep es troba al cim de la societat, i apareix com una mena de deïtat, com un heroi que baixa del cel, superior a la naturalesa dels altres mortals. Per augmentar-ne la majestat i aconseguir el respecte dels súbdits està gairebé sempre envoltat de luxe i d'aparat, cosa que contribueix a enlluernar els ulls del poble i a contenir-lo en el cercle dels deures socials. Aprovevem com a prudent i racional aquesta mesura; ans creiem que a tot aquest fast i aquesta pompa cal afegir-hi l'esplendor i la brillantor de totes les virtuts, tals com la prudència, la justícia, la fortalesa i la temperança; com també el que donen les lletres i la formació de l'ingeni, amb les quals també s'aconsegueix la veneració dels ciutadans" (4).

Tots els autors d'aquests tractats convergeixen en la idea que el príncep ha de saber vetllar per tots els súbdits de l'Estat, sense distinció de raça o clas-

se. El seu cap ha de romandre serè i despert, cosa que, en definitiva, li permetrà prendre decisions, en la majoria dels casos, de gran responsabilitat i compromeses. Ha d'avantatjar els súbdits en els valors morals, intel·lectuals i físics per guanyar-se l'amor i el respecte del poble, a la llarga més positiu que la por. La seva figura ha d'irradiar autoritat; una certa gravetat la seva fesomia; benevolència i perspicàcia l'esperit, i altura i robustesa el seu cos; quant al desig i la fortuna, el pare Juan de Mariana diu que "li són donats pel cel més que no pas procurats per la prudència dels homes, principalment sent la monarquia, com és entre nosaltres, hereditària, i havent de fer rei el que potser va ser engendrat infelïçment pels pares" (5); i continua en aquesta línia afirmant "que s'evitaria aquest perill si s'escollissin sempre com a dones dels prínceps les dotades de grans facultats, nobles formoses, modestes i, si és possible, riques; dones als costums de les quals no hi hagi res de vil, ni baix, dones en què a la bellesa física i a les virtuts dels seus avantpassats correspongui la grandesa de les seves ànimes, ja que no és poca cosa que reuneixin excel·lents qualitats les que han de ser mares d'homes destinats a ma-

nar tothom i ha procurar la felicitat o la infelicitat de tots i cadascun dels ciutadans" (6).

En aquestes obres fins i tot s'arriba a fer al·lusió directa a la cura que s'ha de tenir en l'elecció de la dida que ha d'al·letar el príncep en la infantesa. Tots els autors coincideixen en la necessitat que siguin les mateixes mares les responsables de l'educació bàsica dels fills: "veritablement seria molt saludable que les mares criessin els seus fills, tant perquè així complirien els seus deures de mare, com perquè continuant els fills l'ús del mateix aliment que els fos pres, sortirien més forts, més saludables i, sobretot, més purs, per no tenir al cos cap barreja de joc aliè ni de sang aliena" (7).

L'orientació que se li doni a l'educació del príncep en les primeres edats es revela transcendental a l'hora de consolidar la seva formació sòlida i eficaç en l'edat adulta. Així, són factors importants l'elecció d'un bon preceptor, un mestre que destaquï per la seva prudència, erudició i virtuts; en definitiva, que pugui exercir el seu notable paper de transmissor de sabers i valors ètics i morals. L'opinió general que recullen aquests tractats és que no n'hi ha prou amb un sol mestre per completar la formació del príncep, ja que no és fàcil trobar una persona docta en totes les ciències d'on s'han de prendre coneixements tan diversos per al desenvolupament multifuncional dels deures reial: administrar justícia, nomenar magistrats, resoldre negocis de pau i guerra, parlar i jutjar moltes coses que en cada moment succeeixen en el govern d'un regne.

El pare Juan de Mariana exposa en la seva obra que la instrucció del príncep ha de ser confiada, en un nivell superior, a "quatre varons principals del regne per tal que li ensenyin amb encert l'art en què més avantatgin: el primer l'instrueixi en literatura; el segon en les lleis pàtries, el tercer en les cerimònies i ritus religiosos, el quart en la preparació física i en l'art de la guerra, en què tant descansa la força i la salut de la re-

pública" (8). En qualsevol cas, tots els autors coincideixen a afirmar que el/els preceptor/rs dels prínceps ha/han de procurar, amb els actes de la seva vida, fixar l'ànim de l'alumne per anar-lo formant en totes les regles de la virtut i del saber que han estat traçades pels grans filòsofs. S'han d'evitar al príncep les companyies de joves sense pudor ni vergonya, d'aduladors, aprofitats, enemics de la salut pública, etc.

S'ha de formar l'ànim del príncep amb veritables virtuts i instruir-lo mitjançant la raó, però també amb severitat si cal. En primera instància, s'ha d'utilitzar la reprensió, i, si no n'hi ha prou, el càstig; els preceptors han de deixar de banda la indulgència que pugui fer créixer en ell els vicis naturals, "el lleó, animal ferotge i cruel, no se l'ha de governar a cops, ni afalagar-lo amb carícies freqüents; cal barrejar les lloances amb els afalacs perquè s'amansi" (9).

El preceptor ha d'examinar el caràcter del príncep, observant el que l'estimula i el mou; fent servir la paraula per guiar-lo pel camí correcte; tot i que, si la seva actitud no fos positiva, "si no el mouen les paraules i sí el fre, si necessita que li posin estrepes per caminar, cal apel·lar aquests mitjans: se li ha de combatre la curtedat si és massa curt, guarir-li la imprudència si és imprudent i dirigir-lo cap on pugui contrariar els seus vicis. Cal amonestar-lo, manar-lo, renyar-lo, castigar-lo de tant en tant, i resistir els seus desitjos immoderats, esmerçar-se, finalment, perquè no surti ni insolent ni tenaç, qualitats de les quals es podrien derivar perjudicis greus, tant per a ell com per als seus súbdits" (10).

Una altra norma comuna establerta per aquests autors de tractats d'educació de prínceps se centra en orientar-los adequadament per no fer-los esclaus de la lleugeresa, de l'avarícia i de la feresa; alhora, se li ha d'ensenyar a no menysprear les lleis, a no imposar el terror als súbdits, a allunyar-se dels plaers del cos, a guardar-se de l'estupre i de l'incest, etc. Se li ha d'explicar raonadament quines han de ser les virtuts que

han d'adornar un hereu i en què consisteixen els seus deures. El rei, doncs, si és veritablement d'aquest nom, "obeirà les lleis divines, prendrà per guia la raó, aplicarà el mateix dret a tothom, reprimirà la libidinositat, avorirà la maldat i el frau, vetllarà per la utilitat pública i no pels seus antulls el poder que ha rebut, s'esforçarà a avantatjar tothom per la seva honradesa i costums en proporció del que és major en autoritat i riquesa, no retrocedirà davant de cap perill, no perdonarà cap mitjà per salvar la pàtria, serà fort i impetuós en la guerra, temperat en la pau; no sentirà bategar el cor si no és per la felicitat del seu poble, al qual procurarà sense cessar tot tipus de béns" (11). Tots coincideixen a afirmar que el príncep, emparat per la gràcia de Déu, enaltit universalment per les seves virtuts, es guanya la voluntat dels súbdits, cosa que l'ajudarà a conquerir els seus favors de forma molt més racional que amb la força i les armes.

Contingut

Com ja hem vist en l'apartat anterior, tots els autors de l'època que han escrit sobre l'educació de prínceps coincideixen a afirmar que els aspectes moral, físic i intel·lectual constitueixen els tres pilars sobre els quals s'assenta l'entramat educatiu de la formació integral dels hereus.

La seva preocupació principal se centra a separar els nobles hereus de l'excés de plaers: el luxe en el vestit, l'excessiva delicadesa en el menjar i el gaudi precoç en el carnal arriba a corrompre el príncep des de la seva tendra infantesa, amb una educació tan dèbil i efeminada, pesat per la seva obesitat i ple de malalties, no fent-lo útil ni per a la pau ni per a la guerra. Exemplifiquen les conseqüències d'aquesta formació deficient en els prínceps que pateixen dels nervis, la seva responsabilitat els angoixa, i es passen el dia lliurats al son i consagrant la seva vida als metges i els remeis, i finalment, morint en la flor dels seus dies no per la seva feina, cura i preocupació pel poble, sinó per la

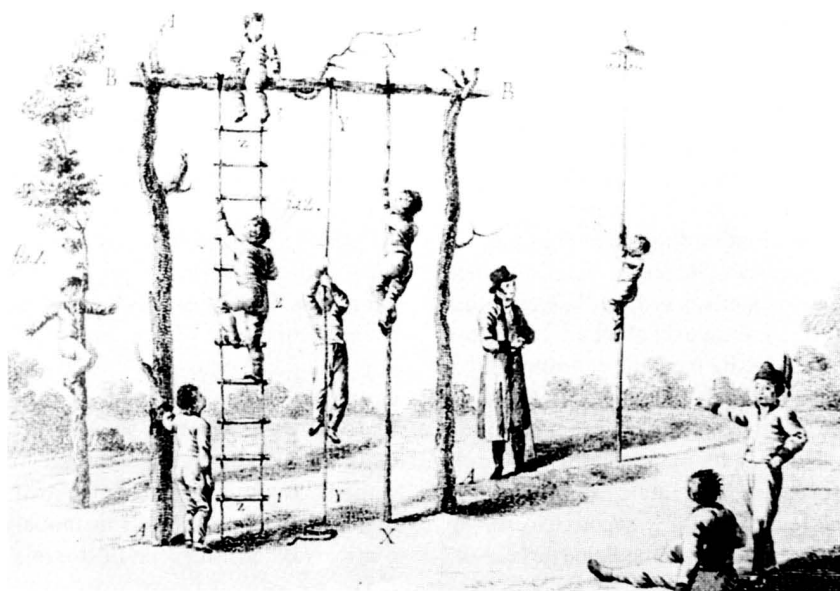
seva debilitat i el luxe dels plaers als quals es lliuren.

Tota la seva educació, doncs, ha d'anar dirigida a l'augment i enrobustiment de les forces de l'ànim i del cos.

Aquests principis educatius, en la majoria dels casos, van en contra dels interessos dels seus cortesans, que dediquen tot el seu talent a malmetre els uns i els altres: li proporcionen dones que l'efeminen, procuren que la seva fortalesa física sigui mínima, que no gaudeixi del sol ni de l'aire, que no hi hagi per a ell cap treball ni cap molèstia, que romangui tancat entre les parets del seu palau com una damisel·la tendra i delicada, que no tingui relació ni sovintegi la companyia dels súbdits, que no jugui ni s'exerciti físicament per al desenvolupament de les seves qualitats motrius, etc. "El seu objectiu se centra a encebar-lo i satisfer tots els capricis de seu apetit, instar-li les dones perquè mengi disposant-li plats fets amb un art rar que pugui excitar la seva gana; i embotint així les seves tendres facultats, quasi a cada hora li entren nous menjar i es fan pesades i inoportunes fins que les tasta" (12).

Enmig de tants plaers i d'una vida tan efeminada, qui podria impedir que el príncep es corrompés i debilitessin les forces de la seva raó. En cossos dèbils i enervats no hi caben ànimes grans ni fortes. Un cos acostumat als delits no pot portar sense rendir-se els treballs i les fatigues, seguint el dur camí de la virtut sense precipitar-se en el vici que és més ample i descansa. El cos inactiu emmalalteix i es debilita, perd les facultats naturals i és incapaç de mantenir la lucidesa de l'esperit per dirigir, organitzar i il·lusionar el poble en la tasca comuna de l'Estat. Deixarà que s'arruïni la república abans d'assumir una tasca tan dura.

El pare Juan de Mariana al·ludeix a diversos exemples de "greus danys ocasionats al regne per prínceps que van rebre una educació tan efeminada i tan obscura: a penes hi ha hagut època Espanya en què hagin existit desordres més grans que en temps de Joan II de

Castella, tot i que aquest rei reunia moltes i molt bones facultats. Aquest rei era alt i blanc de cos, dolç de caràcter, amic de la caça i d'altres simulacres de guerra, força avesat a les lletres, ja que va compondre en romanç versos d'estructura fàcil i suau. Tenia pocs anys quan va morir Enric III, el seu pare; i perquè no poguessin apoderar-se'n els nobles, ni oferir-li ocasions d'innovar les coses públiques, va passar més de sis anys al convent de San Pablo de Valladolid, és a dir, fins que morí la seva mare, que n'era tutora. No només no se li va permetre en tot aquest temps sortir, sinó que ni tan sols es va admetre la seva presència a altres persones alienes als individus del palau i la Cort. Trista i miserable cosa, no ja només pel rei, sinó pel regne, que no vegés els pobles el que després hauria de governar-los, que no conegués ni tan sols els grans del seu regne, que no tingués llibertat per escoltar ni parlar amb ningú, que hagués de llanguir en una vida obscura i solitària" (13).

D'aquest exemple es dedueix l'absurd i il·lògic que resulta que al príncep hereu i després rei se li privi del contacte dels súbdits, als quals haurà de governar; que no tingui llibertat per escoltar ni per parlar amb ningú, llanguint en

una vida fosca i solitària, envoltat de dones, luxe i fasts; desembocant en una vida buida, llòbrega, voluptuosa i sense sentit.

Tots els autors d'aquests tractats coincideixen a afirmar que els seus plantejaments educatius no pretenen que al príncep li escassegi el menjar i la roba, sinó que segueixen l'exemple general de la naturalesa, en la qual veiem tots els altres éssers animats procurant força aliment als seus fills, ajudant-los a consolidar-ne el creixement i a desenvolupar-ne les forces. Ara bé, el príncep no ha de limitar els seus desitjos en el bon menjar i vestir; ha d'aspirar a metes més altes, engrandint el seu esperit per afrontar les empreses més difícils.

Aspectes a considerar

De tot el que s'ha exposat en els dos apartats anteriors podem deduir que entre les disposicions òptimes que es requereixen en el subjecte del príncep, la virtuositat és potser la més notable. L'actuació pública de l'hereu preocupa els súbdits, perquè és un clar reflex que és de la seva personalitat. Hem vist com l'alt ideal del governant en aquesta època, reflectit en la persona del rei, implica, naturalment, la condició virtuosa del príncep.

El pare Rivadeneira, en el seu tractat, defensa la tesi segons la qual "Déu premia el bon govern dels reis amb la prosperitat de la nació" (14). És fals que l'engrandiment del regne obligui a posar els valors religiosos i ètics en favor d'una política astuta de maneig dels súbdits, "la Providència de Déu és més paternal amb els bons reis" (15).

La necessitat de la virtut en el príncep també està justificada per raons teològiques, derivades de la tradició d'un govern per al bé, tramesa pels clàssics i substanciada en el pensament de Sant Tomàs, que exigeix del governant una virtut contínuament exercitada, i que escriu: "la virtut és proporcional a la naturalesa de què procedeix, i l'acte és proporcional a la virtut. La naturalesa del càrrec reial comporta una certa universalitat —el rei ha d'atendre el bé comú en tota la seva extensió—, perquè la seva providència és comuna a tots els súbdits; després de la seva virtut, els seus actes també han de revestir una certa universalitat, perquè el càrrec del senyor és comunicatiu per naturalesa" (16). És corrent que en els títols i subtítols d'aquests tractats figuri la paraula *virtut* o *virtuositat* com a expressió del tema central.

La necessitat de donar exemple constitueix un altre motiu que, segons ells, justifica la virtuositat del príncep. Es tracta d'una conveniència moral que aconsella la seva formació en aquesta línia, per motius psicològics relacionats amb l'instint d'imitació. El pare Rivadeneira afirma que "el príncep és una llei viva, no només perquè té potestat per fer la llei, interpretar-la i dispensar-la, sinó perquè la llei per sí és morta, si ell, com a ànima d'aquesta amb el seu exemple, li infon vida" (17).

Políticament també calia limitar per dins, amb la norma d'una recta consciència, el poder màxim que posava en mans del monarca tots els ressorts del comandament, exempt en absolut del control i la sanció de les seves decisions per part de qualsevol altre organisme temporal.

També hi ha altres motius de tipus personal, d'índole pedagògica, que fan coincidir en ell totes les preocupacions culturals i de tipus religiós. Pedagògicament, l'essència de l'educació és la formació de les virtuts i fonamentalment de la caritat, sense la qual no es pot arribar al perfeccionament humà. Fernández Otero, en la seva obra *El maestro del Príncipe*, compara la formació de l'hereu amb la construcció d'un edifici, els pilars del qual serien les diverses virtuts que el mestre ha d'anar despertant en el seu deixeble i entre les quals jutja com a més importants la cultura, l'educació física i l'educació moral assentades sobre aquestes quatre parets mestres: el menyspreu del món, el menyspreu de l'honra, la clemència i el menyspreu de la quietud.

La raó social de l'educació, quant al seu contingut, material i cos, fa que la formació del príncep estigui condicionada per determinants personals, religiosos, de caràcter i culturals. Diu, en aquest sentit, el pare Rivadeneira: "per ser rei no es deixa de ser home, abans està obligat a avantatjar-se en el que és propi de l'home" (18).

La pedagogia establerta per a l'educació de prínceps desemboca en la consecució de l'equilibri entre els seus interessos socials i particulars. El monarca ha de mirar pel bé del seu Estat com pel seu propi, ja que la seva perfecció individual no es pot despullar dels seus deures de governant, mentre que, inversament, tot perfeccionament de la seva persona redundarà en el bé de la comunitat.

Tot el que s'ha exposat ens duu a la conclusió del que el concepte de perfecció en el príncep inclou, però sobrepassa el de l'home virtuós. D'entre les virtuts fonamentals que tot ésser humà necessita n'hi ha que en el príncep tenen una importància especial, i dins d'aquestes cal destacar determinats trets reconeguts com a propis del cap.

Els trets fonamentals sol·licitats per al governant perfecte pels diferents autors d'aquests tractats es poden resumir en: la prudència, la justícia, la

temperança i la fortalesa; unides íntimament a elles, alguns autors destaquen la llibertat, la clemència i l'audàcia.

La prudència és una regla moral que posa en l'home tacte i discreció per ordenar la seva vida i manar en cada cas els seus subordinats tant com pugui a l'observació de les virtuts. Destaquen els dos matisos propis d'aquesta qualitat: l'individual i el social. El príncep els necessita tots dos; el primer com a home i el segon com a persona pública. "Qui no té prudència per regir-se a ell mateix, menys en tindrà per regir la seva casa, les ciutats, les províncies i els regnes" (19). És, segons Ciceró, "art de la vida, com la medicina de la salut" (20).

Totes les altres virtuts són comunes als súbdits i als superiors; però la prudència és pròpia del governant, llum i guia dels que regeixen. Els tractadistes li dediquen els capítols més extensos, considerant-la sempre com la virtut característica del príncep. Pedro de Avilés afirma que "els que tenen el ceptre per herència o per elecció, per sort, por violència o por engany no són reis, sinó els que saben manar amb prudència" (21); ja que "dues coses són necessàries a un príncep: que sigui sant a casa seva i valerós fora, però en l'una i l'altra cosa, prudent" (22).

Saavedra Fajardo considera com elements constituents de la prudència "la memòria del passat, la intel·ligència del present i la providència de l'avenir —que requereix preocupació i previsió—" (23).

La justícia és, sobretot, una virtut social que regula la comunicació entre els membres que conformen un col·lectiu. S'encamina a posar ordre i a sotmetre a normes aquest intercanvi vital tan exposat a entorpir-se amb les desequilibrades interferències que, per necessitat, neixen dels interessos personalistes i egoistes de cadascun dels membres que conformen aquesta col·lectivitat. "Sense la justícia no hi ha regne, ni província, ni ciutat, ni poble, ni casa, ni família, ni companyia

de lladres i bandolers que es pugui conservar" (24).

La justícia, considerada subjectivament, és un estat lliure de la voluntat, un desig perpetuat que cadascú rebí dels altres, en possessió pacífica, el que li pertany per dret.

Al príncep li incumbeix, sobretot, la justícia distributiva, perquè en ell se sintetitzen els deures i els drets d'una societat completa: l'Estat. Mitjançant la justícia distributiva té lloc aquesta comunicació vital que ha de fluir del tot social a les parts de la societat, perquè parteix d'ella precisament. Efectivament, "és virtut veritablement reial i molt pròpia de reis que els incumbeix d'ofici i els constitueix en l'ésser reis" (25).

Tots els tractadistes coincideixen a l'hora d'assignar les tasques específiques a l'acció del rei en relació amb la justícia: manar el que és raonable, premiar els serveis, proveir els càrrecs i les feines amb subjectes dignes, vetllar pel compliment de les lleis i reprimir els desordres.

La temperança caldria entendre-la com una disposició de la raó per mantenir el punt mig en tota matèria; referida a la regulació dels grans delits, sotmetent la nostra conducta a la raó en aquesta matèria. Podem considerar-la com una virtut moderadora que actua de fre dels moviments passionals de l'ànima, que persegueixen els plaers corporals i sensibles. Aquests acompanyen l'exercici de les funcions orgàniques i estan en raó directa del natural i fonamental d'aquestes. Les funcions més naturals són la nutrició i la reproducció; les primeres, encaminades a la conservació de l'individu; les segones, a la de l'espècie. La temperança porta a aquests exercicis una norma general: la necessitat vital, entesa d'una manera àmplia. L'ús d'aquests béns tindrà com a norma la satisfacció de la necessitat.

Arribats a aquest punt, hem de significar la gran importància que assignen els autors d'aquestes obres a l'Educació Física com a mitjà bàsic de la cura i la conservació de la salut corporal del

príncep, perquè és el més important per a la seva formació. “Un cos acostumat als delits i a la mol·lície no és gens apte per suportar treballs i fatigues. És moralment impossible que pugui seguir l'aspre camí de la virtut i abandonar el del vici ample i descansat aquell que s'aplica amb massa afany a cercar els plaers” (26).

La fortalesa és una perfecció moral de la part afectiva sensible que ens fa afrontar amb valor els grans riscos, o a moderar els ímpetus de l'audàcia. Té la seva manifestació màxima en les accions que comporten perill de mort.

Això només s'aconsegueix resistint els obstacles que ens separen del bé, d'una banda reprimint la por, i de l'altra, a moderar l'audàcia perquè no degeneri en temeritat.

Hi ha virtuts semblants a la fortalesa en la manera d'obrar: la magnanimitat i la magnificència, la paciència i la perseverança.

La llibertat dóna a cadascú el que és seu, i posa per davant el respecte cap als altres. La justícia s'atura en el dret, la llibertat el sobrepassa. La derivació d'aquesta qualitat, que l'ésser humà exercita dins del dret col·lectiu, és la llibertat com una disposició interior que regula l'amor, la complaença i el desig relatiu de benefici i servei cap als altres. El pare Juan de Mariana té un concepte esplèndid i atractiu d'aquesta brillant virtut, “feu entendre al príncep que no hi ha cap poder més reial que atorgar beneficis als súbdits, tant és així que aquesta facultat tempera i contraresta els greus i enutjosos problemes del govern. A imitació del mateix Déu, no ha d'esperar els fruits que en recollirà, sinó la bellesa de la beneficència mateixa, fent-se sempre càrrec que cal donar molt a ingrats i, conseqüentment, perdre molt per arribar a col·locar-se bé un benefici. Cal que algunes vegades doni abans que li ho demanin, i que mai no trigui a atorgar una gràcia sol·licitada, ja que no hi ha res més car que allò que s'ha hagut d'aconseguir a base de súpliques i inoportunitats” (27).

El príncep s'ha d'acostumar des de petit a exercir la seva llibertat, i no hi ha millor manera de fer-ho que atorgant mercè als súbdits.

L'activitat física en els tractats d'educació de prínceps de l'època

Dels exercicis corporals

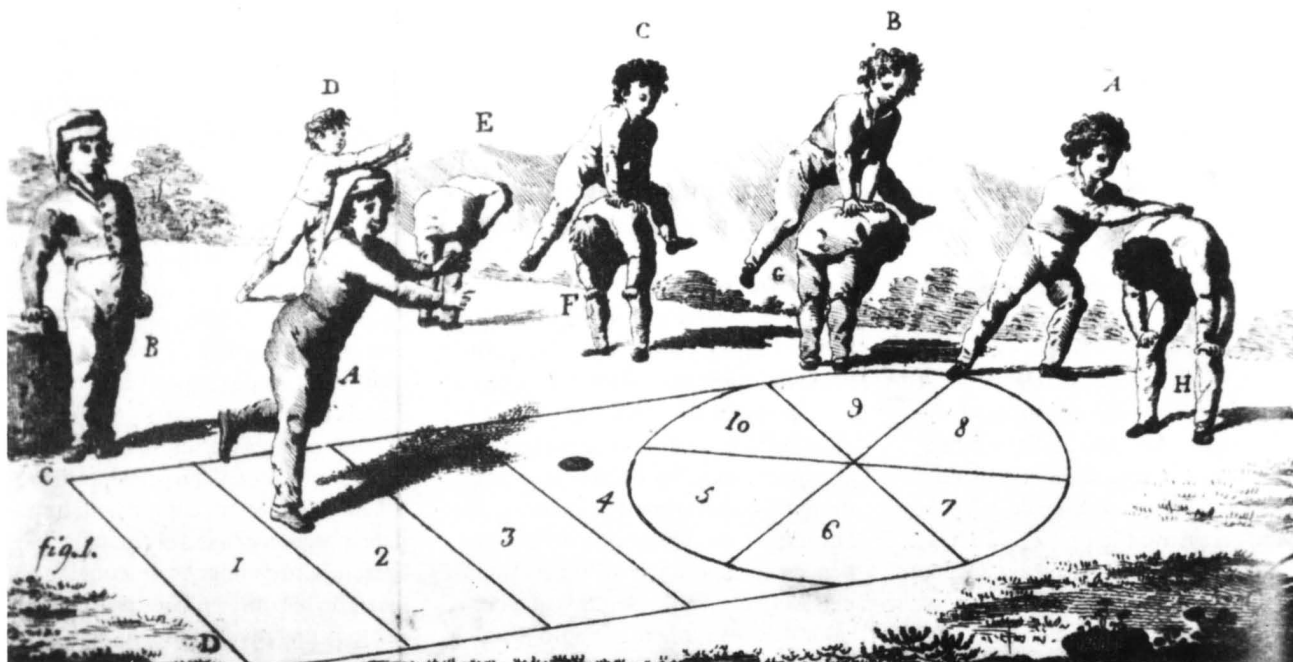
Tenint en compte els pressupòsits descrits a l'apartat anterior sobre l'educació dels prínceps i convenint que no s'ha de donar als hereus una educació efeminada ni fer-los viure enclaustrats en palaus, es fa necessari que exercitin el cos amb treballs continus, per enrobustir-lo, alhora que desenvolupen el seu esperit per millorar l'audàcia. Això els ha d'assegurar una bona salut del cos i una disposició d'ànim correcta per complir tots els deures reials amb humanitat i modèstia. Tots aquests tractadistes deixen entreveure la seva por que el príncep, per una educació inadequada, arribi a ser mandrós i covard, cosa que els fa proposar una instrucció en la lluita, en les lletres i en la música que els faciliti els principis educatius bàsics: el govern de l'ànima, la formació de l'ingeni i la destresa del cos. Així, doncs, el desenvolupament físic, intel·lectual i moral serà la base de la seva felicitat i del reconeixement dels súbdits: “solument movent-se dins dels límits de la moderació i de la humanitat, el príncep podrà defensar la seves riqueses i llibertats, els béns es perden tant per debilitat i covardia com per excés de temeritat i atreviment; i per aconseguir que tots tinguessin aquestes virtuts, va establir d'una banda les lluites que havien de procurar-li la fortalesa del cos i la de l'ànima, per altres exercicis de música i literatura que temperessin els seus costums i els fessin bons” (27).

Els autors d'aquests tractats prenen com a referència a l'hora d'elaborar els seus plantejaments educatius els principis filosòfics de l'educació grega. Així, apareixen referències cons-

tants al món hel·lènic, com les que fa el pare Mariana a Licurg, Soló, Aristòtil, etc.; de totes elles cal destacar la que realitza d'Aristòtil: “pel que fa al pensament de Soló, Aristòtil també va prescriure que s'instruís els nens en les lletres, en la gimnàstica i en la música, afegint que se'ls ensenyi el dibuix, no només perquè no els enganysin en comparar joies, ja que no convé a ningú i menys al príncep fer servir els estudis en profit seu i adquirir només per esperit d'estalvi el coneixement de les arts, sinó també perquè ocupessin les seves estones d'oci, que són les que més predisposen al vici, pintant, composant, treballant d'alguna manera els metalls, i sobretot, perquè poguessin conèixer el mèrit de les obres plenes d'art, de les imatges que revelen ingeni, dels quadres, dels vasos pintats d'or i plata, dels grans i imponents edificis, l'estructura dels quals sembla haver hagut de superar les forces dels homes, mostrant-se perits en tots els estudis, no menys que en les altres arts que guarneixen la vida i serveixen per governar bé la república, tant en la pau com en la guerra” (28).

La majoria d'autors d'aquestes obres coincideixen a afirmar que un dels principals objectius de l'exercici físic en l'educació del príncep és la “preparació per a la guerra”. Així, proposen activitats físiques molt concretes com la lluita cos a cos, de forma individual o per equips, i afegeixen en segon terme la utilització de pals i espases.

L'exercici corporal és indispensable en l'educació del príncep, i es considera, perment la forma de gimnàstica, com un moviment aplicat al cos, en el qual hi ha d'haver determinades variacions quant als paràmetres d'intensitat, descans, velocitat d'execució, sobrecàrrega, etc. Creuen que l'exercici metòdic, racional i equilibrat aconseguix el desenvolupament correcte de les facultats físiques de l'ésser humà; en canvi, si aquest mateix exercici es realitza amb temeritat i inoportunitat

produirà deformacions físiques i malalties.

El responsable de la formació física del príncep ha de considerar la manera correcta en l'aplicació d'aquest exercici físic. Galè ja va establir les diferents parts de les quals ha de constar una sessió gimnàstica: "exercicis preparatoris, exercicis d'intensitat creixent i exercicis apoteropètics o de relaxament" (34).

L'activitat física i esportiva d'aquesta època era considerada com una part més de la medicina. Així Mercurial ens parla de "la medicina curativa aplicada a guarir els éssers ja malalts; i la medicina conservatòria —concepte paral·lel al grec "higiene"—, l'objectiu del qual és prevenir les malalties" (35). En l'apartat de la medicina conservatòria —avui dia coneguda com preventiva—, inclou la gimnàstica que, segons ell, és molt útil per conservar la salut, prevenir les malalties i com a mitjà per al restabliment en el període de convalescència.

El mateix Mercurial defineix la gimnàstica com "la facultat que considera l'oportunitat de tots els exercicis i ensenya posant per obra de la diversitat

d'aquests; ja per conservar la bona salut, ja per adquirir i retenir més disposició del cos" (36).

Fins a tal punt té Mercurial les idees clares, que estableix una diferenciació entre la gimnàstica conservatòria, els jocs esportius i l'exercici físic pre-militar.

Tanmateix, Mercurial, en un capítol del seu Llibre IV, al·ludeix a la gran importància de l'exercici físic en l'educació integral dels prínceps, interpretat sota una forma tridimensional:

- *Gimnàstica guerrera o militar*: el seu objectiu se centrava en l'entrenament i l'adquisició de destresa militar.
- *Gimnàstica atlètica o viciosa* (terme utilitzat per Galè): la seva finalitat se centra en l'enrobustiment corporal que permeti al príncep mesurar-se amb els seus súbdits, guanyar batalles i aconseguir el premi i la corona. Els grecs la van anomenar "agonística".
- *Gimnàstica vertadera o "legítima"*: inclosa dins la medicina i dirigida a la cura i la conservació de la salut corporal a través de la utilitza-

ció de l'exercici físic moderat i gradual en quantitat i qualitat".

A propòsit d'això, Plató afirma que "no per ser molts els exercicis, sinó moderats, ajuden l'home a aconseguir un bon hàbit" (37). Aquesta afirmació podríem enquadrar-la dins la concepció actual de la gimnàstica de manteniment. Aristòtil afirma que "convé fer molt exercici físic per enrobustir-se, però menys per mantenir la salut" (38).

Jerònim Mercurial defineix l'exercici físic de manera clara, concisa i globalitzadora, integrant-hi totes les qualitats i els objectius que es persegueixen amb la seva aplicació: "és pròpiament un moviment del cos humà, vehement, voluntari, fet amb alteració de la respiració i per causa de la salut, o per proporcionar un bon hàbit al cos" (13).

El mateix Mercurial fa una divisió de la gimnàstica mèdica, preventiva o conservatòria, en:

- La que atén els moviments que fan els homes per ells mateixos: *saltatòria* i *paléstrica*.

HIERONYMI MERCVRIALIS

DE ARTE GYMNASTICA Libri Sex,

IN QVIBVS EXERCITATIONVM OMNIVM
vctustarum genera, loca, modi, facultates, & quidquid
denique ad corporis humani exercitationes
pertinet, diligenter explicatur.

Tertia editio correctior, & auctior facti.

Opus non modo medicis, verum etiam omnibus antiquarum rerum
cognoscendarum, & valetudinis conferuandae
studio admodum utile.

AD MAXIMILIANVM II.
IMPERATOREM.

VENETIIS, M D LXXXVII.
Apud Iuntas.

- La que atén els moviments realitzats aprofitant una altra força motriu.

Moviments que fan els homes per ells mateixos

1. La saltatòria:

Es divideix alhora en cubística, esferística o joc de pilota i i orquestrica. La cubística enrobusteix els braços i les cames, flexibilitza el cos i millora la circulació sanguínia —és el que avui anomenem, dins de la gimnàstica, agilitat en sòl—. Diu Mercurial que s'han d'abstenir de fer aquests exercicis "els que siguin delicats de cap, entranyes, ronyons i articulacions" (40).

L'esferística o joc de pilota, en les seves diverses manifestacions —amb pilota petita, gran, buida o de vent, i el córyco—, desenvolupa els braços, el tronc, les cames i l'aparell cardíoc-respiratori; tot i que siguin jocs difícils de practicar i no aplicables a les persones malaltes.

sa, el salt i el llançament.

La lluita es practicava al principi com a entrenament per a la guerra, després es va utilitzar com a entrenament per als atletes, de cara als grans certàmens o concursos. La seva utilitat com a mitjà per a la formació física dels prínceps es relacionava amb l'adquisició de bons hàbits i en la conservació de la salut. La lluita realitzada amb moderació millora la potència general, endureix la musculatura i augmenta la capacitat cardíoc-respiratòria. Galè la inclou en la gimnàstica atlètica, no en la mèdica.

El pancraç era una modalitat de lluita, combinació d'aquesta i del pugilat. Era una activitat física de gran duresa que desenvolupava la força del tronc i els braços, la resistència i l'agilitat. Aquesta forma de lluita està expressament prohibida en l'educació dels prínceps. La cursa era una part molt important en l'entrenament militar, tot i que es va convertir en una activitat bàsica per al desenvolupament dels hàbits higiènics

L'orquestrica és la dansa o el ball, i Mercurial la defineix com "la facultat per realitzar diferents moviments i postures del cos, fets amb un cert artifici, nombre i manera, per imitar els costums, les passions i les accions dels homes" (41). Galè va dir, a propòsit d'aquesta manifestació física, que "el moviment vehement dels dansaires que ballen molt al voltant de si contribueix a la salut, de manera que cap haurà de qüestionar per què s'ha col·locat l'orquestrica en la gimnàstica mèdica" (42).

2. La paléstrica:

Dins d'aquest apartat corresponent a la gimnàstica s'executaven molts exercicis, però els que van mantenir més protagonisme van ser la lluita, la cur-

i la conservació de la salut. Es realitzava a l'aire lliure i la seva pràctica era molt recomanada per a l'enfortiment general del cos, i de forma específica per millorar la resistència, la coordinació general i la capacitat de sacrifici.

El salt era un altra mena d'exercici molt practicat en aquesta època. Hi havia dues formes diferents d'execució: l'exilió o salt llarg, i el salt pròpiament dit o salt d'altura. L'efecte positiu d'aquesta activitat física se centra en el desenvolupament de la potència de cames i de tronc, la coordinació i la velocitat de translació.

El llançament de disc s'utilitzava com una forma d'entrenament per a la guerra i per als concursos atlètics. L'artefacte o disc era de pedra o bronze, de forma circular, i tenia un diàmetre d'uns 20 cm. La seva pràctica ajudava a millorar la força del tren superior, la velocitat i la coordinació dinàmica general.

El llançament de javelina tenia un contingut important en la gimnàstica militar, tot i que també va tenir el seu lloc en l'atlètica i en la mèdica. Quant als objectius de desenvolupament físic, aquests coincideixen amb els exposats per al llançament de disc.

Passejar era una activitat física molt recomanada i practicada en aquesta època. Es considerava el millor exercici per conservar la salut, superar la debilitat produïda per la malaltia i proporcionar bons hàbits al cos. No només ho recomanen els metges, precisa Mercurial, sinó que en els centres educatius hi havia un lloc especialment habilitat per passejar: els pòrtics, llocs units als temples, als centres escolars, a les cases dels nobles, etc., els llocs d'inclemència, a l'aire lliure, en jardins, boscos, etc.; i els llocs subterranis i coberts, especialment habilitats perquè passegessin les persones que, pel seu estat de salut, no podien exposar-se a les inclemències del temps. Mercurial fa una extensa classificació dels passejos atenent diversos criteris: pel moviment, pel lloc on es duen a terme i pel temps en què es donen. Els beneficis que com-

porta passejar se centren en la millora de l'eficiència orgànica, la mobilitat articular i la força de les cames.

Dins de la palestra, hem d'al·ludir a una mena d'exercici físic de gran aplicació i acceptació en aquesta època: els exercicis respiratoris, el que es coneixia textualment com a "cohibició de la respiració". Mercurial els defineix com "moviments que comprimeixen els músculs del tòrax, fins a cohibir l'acció anomenada respiració" (43). La seva realització comprèn dos temps:

- "La inspiració: quan s'introdueix l'aire en les cavitats del pit per temperar els acords del cor i causar-hi vibracions.
- "L'expiració: quan les immundícies que hi ha al cor s'expulsen per les cavitats del pit" (44).

L'efecte positiu d'aquest exercici se centra en l'augment de la capacitat cardíoc-vascular i respiratòria, i a netejar els al·veols pulmonars millorant la perfusió gasosa.

Moviments que fan els homes aprofitant una altra força motriu

L'equitació, que els grecs anomenaven *ipasia*, era un exercici molt utilitzat per adquirir destresa i habilitat guerrera. Va ser molt utilitzat com a remei en la gimnàstica de guariment o de conservació i a més per crear bons hàbits al cos. L'equitació, segons Gal·lè, "augmenta la calor natural i ajuda a eliminar excrements" (45).

La natació va arribar a ser una forma bàsica d'entrenament en la gimnàstica militar. També s'aplicava en la conservació de la salut per al guariment d'algunes malalties. Hi havia instal·lacions específiques —els banys— on es practicava aquesta activitat.

La caça, per a Gal·lè, era "l'exercici més complet", ja que a més de cansar el cos recrea l'ànim" (46), a més va ser un mitjà bàsic de la gimnàstica mèdica militar i atlètica; és l'exercici fonamental que ajuda a conservar la sa-

lut i desenvolupa hàbits higiènics. Plató classifica les caceres en aquàtiques, volàtils i terrestres. L'efecte positiu d'aquest exercici se centra en la millora de la resistència general, la coordinació òculo-manual i l'agilitat. Mercurial afirma que la caça a cavall "conforta el pit, l'estómac, els intestins, l'espatlla i les cames" (47); mentre que la caça a peu "és més treballosa i el seu efecte se centra en la millora respiratòria i circulatòria, la potència de cames, tronc i l'agilitat" (48).

Totes les formes d'exercici físic exposades s'han de tenir en compte a l'hora d'enfortir la salut física del príncep i millorar-ne els hàbits higiènics, com també per preparar-lo per a la guerra. Tanmateix, tots els tractadistes fan una precisió respecte de la lluita i el pancraci, i les desaconsellen com a formes de pràctica física en l'educació del príncep.

De les activitats esportives

La pràctica esportiva és una de les activitats proposades per aquests tractadistes per aconseguir enfortir la salut corporal del príncep. En molts casos és difícil delimitar fins on arriba l'exercici corporal pròpiament dit, i en quin punt comença el que avui podríem enquadrar en les activitats esportives; coincidint en alguns casos tots dos.

La cursa és una forma esportiva altament considerada en la preparació del príncep. S'ha de desenvolupar tant en forma de resistència, com de velocitat, "competeixin entre si sobre el que ha de ser més veloç en la cursa, o més resistent en les llargues distàncies" (49).

L'equitació, tant en la fase d'aprenentatge com d'entrenament, és una altra activitat física fonamental en la formació motriu del jove príncep. Dominar la munta, amb armes o sense, o bé coberts de ferro, és fonamental per salvar situacions difícils en el transcurs del combat.

L'esgrima, com a entrenament bàsic

per al domini de l'espasa i el floret. El tir amb arc i amb armes de foc; en forma de lluita entre si a braç partit que ajudin el príncep a superar la por, desterrar la covardia i millorar-ne la destresa. Tots aquests combats han de ser imitació i simulacre de la guerra, alhora que permeten exercitar les forces del cos, indispensables per fomentar l'audàcia, allunyar el temor i millorar l'habilitat i la destresa.

A aquestes activitats cal afegir-hi la caça, ensenyant-los a perseguir les feres en camp obert i a vèncer els obstacles imposats per la pròpia naturalesa. Diego de Gurrea diu que aquesta activitat "és profitosa per a la salut, el bon temperament del cos i l'ànim del príncep, que el fa animós, valent i esforçat per a la guerra. Entre altres, Ciceró va dir que la caça és el millor assaig per a la milícia i l'exercici militar" (50).

Els jocs de pilota de l'època eren una altra forma important d'exercitació física: la *soule*, el *mallo* i la *palma* són jocs recollits de l'època medieval i els antecedents originaris del rugbi, el golf i el tennis/esquaix, respectivament. Van ser molt practicats en aquesta època, sobretot per les classes nobles, i van arribar a tenir, fins i tot, instal·lacions específiques per practicar-los —els famosos *tripots*, similars als frontons actuals—.

La dansa és una altra activitat física important, un mitjà per educar la sensibilitat i el sentit rítmic del príncep, al compàs del so de la flauta. Havien de ser danses populars i tradicionals del regne que portessin el príncep a conèixer els costums i les tradicions del poble.

Aquests tractadistes també proposen la forma com s'han de realitzar aquestes activitats: "els exercicis han de ser més freqüents que no pas pesats; en aquests, com en els altres actes de la vida, sempre hi ha d'haver una certa moderació i regla. Aristòtil mana que s'observi d'aquesta manera, assegurant que els que en la seva tendra infantesa van exercitar violentament el cos han avançat

poc perquè tenen debilitada la salut i baldades les forces, tal com veiem en els jocs olímpics, en els quals era rar que assolissin el premi en la seva edat viril els que havien vençut en l'adolescència" (51).

Des del punt de vista estratègic, a l'hora de realitzar aquestes activitats, també hi ha certes recomanacions que els responsables de la formació del príncep han de tenir molt en compte: en la lluita, s'ha d'escollir la forma que, a més d'exercitar el cos, pugui donar al príncep honra i fama, perquè avantatgi els seus iguals, evitant que l'hereu surti derrotat, la qual cosa posarà en entredit el seu prestigi i la consideració de dèbil i covard davant els súbdits; els professors han de tenir en compte que no tots els jocs convenen a la dignitat reial, "sobretot si comporten formes de lluita cos a cos en públic, que impliquin grapejar el seu cos, tocar-lo o tombar-lo" (52).

Per això tots estan d'acord a l'hora de

recomanar al príncep "la relació d'exercicis honestos, freqüents, no violents, dirigits a millorar-ne la salut i a enrobustir les forces del seu ànim i del seu cos, procurant que, lluny de rebaixar-se en res sa majestat, aquests jocs serveixin per donar més brillantor i grandesa a la monarquia" (53).

Des del punt de vista dels requisits que havien de reunir les pràctiques físico-esportives, hem de destacar el que estableix Jovellanos (1798), en el seu famós *Plan para la educación de la nobleza i clases pudientes españolas*:

- L'exigència de salubritat de l'edifici —ben ventilat, sense humitat, amb força aigua i amb un hort o jardí espaiós dotat d'una bassa "en què hi puguin nedar algunes persones".
- L'exigència d'una higiene personal adequada —rentar-se abans de menjar, rentar-se les dents després de les

menjades, un bany diari a l'estiu i neteja de peus i cames "almenys un cop la setmana a l'hivern", muda de camisa i roba tres vegades la setmana—.

- Enduriment corporal —"raríssimes vegades se'ls deixarà que s'acostin a la xemeneia o al braser", llits amb un sol matalàs dur i un coixí "no gaire poblat de llana", no escalfar el llit ni els vestits abans—.
- Règim alimentari apropiat —quatre menjars variats, evitant les espècies, les salses molt compostes, la xocolata i les begudes fortes i preparades "excepte en aquelles províncies en què una experiència constant ha ensenyat que és indispensable l'ús de vi en totes les edats—".
- La pràctica d'exercici físic adequat —jocs d'habilitat (córrer, trepar, nedar, muntar a cavall), "per tal que no siguin indecents, arriscats o improporcionats a la força dels joves—" (54).

Notes

- (1) Galino Carrillo, M. A. *Los tratados sobre educación de príncipes: siglos XVI y XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid, 1948 (p. 139).
- (2) Tovar Valderrama *Instituciones políticas*, (p. 130), cit. per Galino Carrillo (p. 140).
- (3) Vives, L. *Tratado del alma, L. II, cap. IV*, cit. per Galino Carrillo.
- (4) Padre Juan de Mariana *Del Rey y de la Institución Real*. Biblioteca de Autores Españoles. Madrid, 1950 (p. 101).
- (5) Ibid.
- (7) Ibid.
- (8) Ibid.
- (9) Ibid. p. 503.
- (10) Ibid.
- (11) Ibid. p. 504.
- (12) Ibid.
- (13) Padre Rivadeneira, Libro I, capítulo X, p. 564. Biblioteca de Autores Españoles. Madrid 1950.
- (14) Ibid.
- (15) Santo Tomás *Reg. Princ.* II, 7. Cit. per Galino Carrillo, p. 128.
- (16) Padre Rivadeneira, *op. cit.*, p. 565.
- (17) Ibid.
- (18) Padre Rivadeneira. Cit. per Galino Carrillo, p. 162.
- (19) Ciceró *De finibus, L.V.* Cit. per Galino Carrillo, p. 162.
- (20) Pedro de Avilés. *Advertencias de un político a su príncipe*. (p. 155). Cit. per Galino Carrillo, p. 16.
- (22) Saavedra Fajardo, D. *Ideas de un príncipe*

- político cristiano*. Cit. per Galino Carrillo, p. 165.
- (23) Padre Rivadeneira, Libro II, cap. V. Cit. per Galino Carrillo, p. 206.
 - (24) Padre Juan de Torres, Libro VII, cap. II. Cit. per Galino Carrillo, p. 211.
 - (25) Monzón, F. *Espejo de príncipes*. Cit. per Galino Carrillo, p. 260.
 - (26) Padre Juan de Mariana, *op. cit.*, p. 507.
 - (27) Padre Juan de Mariana. *Del Rey y de la Institución Real*, p. 505, Biblioteca de Autores Españoles. Madrid, 1950.
 - (28) Ibid. p. 506.
 - (29) Saavedra Fajardo, D. *Idea de un príncipe político cristiano, representada en cien empresas*. Cit. per Galino Carrillo, M.A. p. 254.
 - (30) De Gurrea, D. *Arte de enseñar a hijos de príncipes y señores*. Cit. per Galino Carrillo, M. A., p. 257.
 - (31) Padre Juan de Mariana. *Op. Cit.* p. 506.
 - (32) Ibid.
 - (33) Ibid.
 - (34) Galè. *De Sanitate Tuendam*. Cit. per Mercurial, J., p. 253.
 - (35) Mercurial, J. *De arte gimnástico*, p. 266. Instituto Nacional de Educación Física. Madrid, 1973.
 - (36) Ibid. p. 276.
 - (37) Ibid.
 - (38) Ibid.
 - (39) Ibid. p. 282.
 - (40) Ibid. p. 284.
 - (41) Ibid.
 - (42) Ibid.
 - (43) Ibid. p. 293.
 - (44) Ibid. p. 295.
 - (45) Ibid. p. 297.

- (46) Ibid. p. 310.
- (47) Ibid. p. 323.
- (48) Ibid. p. 324.
- (49) Padre Juan de Mariana, *op. cit.*, p. 506.
- (50) De Gurrea, D. *op. cit.*, p. 258.
- (51) Maercurial, J. *op. cit.*, p. 332.
- (52) Padre Juan de Mariana. *op. cit.*, p. 507.
- (53) Ibid.
- (54) Flecha Andrés, F. *Antropología y Educación en el pensamiento y la obra de Jovellanos*. Universitat de Lleó, 1990 (p. 151).

Bibliografía

- CASTIGLIONE, B. *El cortesano*. 3ª edición. Espasa Calpe. Madrid, 1967.
- GALINDO CARRILLO, M. A. *Los tratados sobre Educación de príncipes. Siglos XVI y XVII*. Instituto San José de Calasanz de Pedagogía. Editat pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid, 1948.
- MAQUIAVELO. *El príncipe*. Ediciones Ibéricas. Madrid, 1971.
- MARIANA, PADRE JUAN DE. *Del Rey y de la Institución Real*. Biblioteca de Autores Españoles. Tom II. Ediciones Atlas. Madrid, 1950.
- MERCURIAL, J. *De arte gimnástico*. Instituto Nacional de Educación Física. Madrid, 1973.
- FLECHA ANDRÉS, F. *Antropología y educación en el pensamiento y la obra de Jovellanos*. Universitat de Lleó. Lleó, 1990.
- VALERA, J. *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*. Ediciones La Piqueta. Madrid, 1984.